

РАННОСРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИКА ОТ СОФИЯ

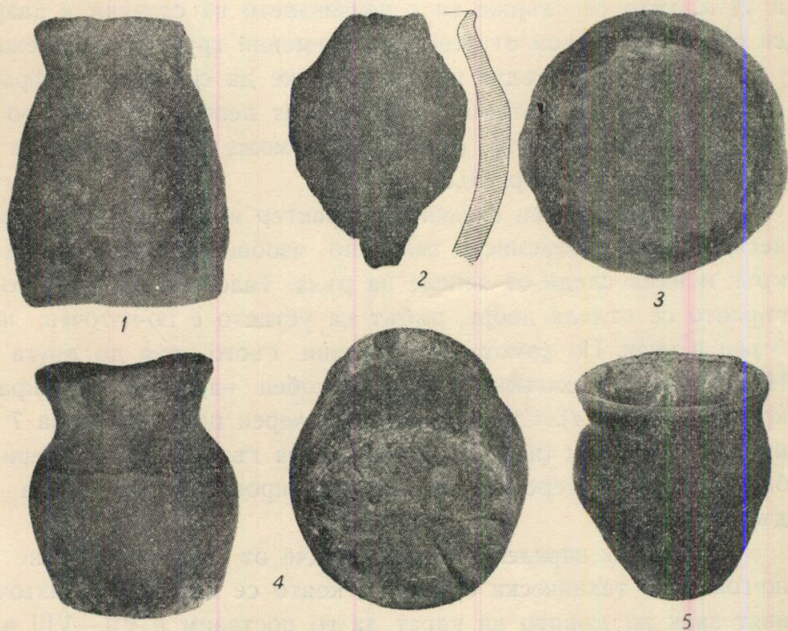
МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Една от най-важните епохи в историята на София, времето между VI и X в., когато се извършват най-дълбоки етнически, обществено-икономически и политически промени, е много слабо проучена и документирана по археологически път. При това исторически засвидетелствувани събития, като минаването и поселването на славяните, а в 809 г. превземането на Сердика от българите и от 811 г. трайното им настаняване в града, ни подтиква да търсим следите както на славяните, така и на славяно-българското население, което от началото на IX в. обитава тези места.

Наистина при много трудните условия, при които се извършват археологическите проучвания и наблюдения в София и при историческата съдба на града, който е живял и се е изграждал векове на едно и също място, унищожавайки в по-малка или по-голяма степен останките от предшестващите епохи, мъчно е да се очакват някакви комплексни находки от това първо българско население тук.

Но доскоро тази епоха не беше засвидетелствувана дори и с най-масовия археологически материал — керамиката. През последните няколко години на различни места в София като случайни находки или при свързани със строителството разкопки се откриха керамични материали, които до известна степен могат да запълнят тази празнина в археологическите проучвания на София и представляват значителен интерес.

При опита тези находки да се подредят в хронологичен ред на първо място като най-ранен екземпляр трябва да се постави едно гърненце (обр. 50, 1), работено на леко примитивно гърнчарско колело, както добре личи по обработката на стените и по изпъкналия ръб по края на дъното. Съдчето е несиметрично. Ръбът на устието е наклонен навън и неравен. Тялото е най-издуто към дъното. Стените отвън са неравни и носят следи от

Обр. 50. Съдове от София — единични находки

заглаждане и оформяне с ръка. Цветът им е сиво-черен. Съдчето е високо 8 см, с диаметър на устието 5 см, на дъното 6,5 см (инв. № А 493).¹

Известните ни паралели на това съдче не са много. У нас подобни очертания имат гърнета от с. Раяновци, Белоградчишко, и от с. Връв, Видинско, пазени в Окръжния народен музей във Видин.² Миятев допуска, че тези съдчета са славянски по тип и ги свързва с времето на заселването на славяните в нашите земи.³ В картината на историческия развой на славянската керамика у нас той ги поставя на първо място. Известна близост нашето софийско гърненце има и с едно гърненце от Свиленградско, намерено на 0,50 м от повърхността на малка могила при Каукдере.⁴ Това съдче по размери, несиметричност и груба обработка, по профила и неравността на венчето си е подобно на софийското и видинските съдчета, но се отличава от тях по присъствието на украса от единични хоризонтални и слабо нагънати врязани линии по тялото. Твърде близки паралели на нашето съдче дава ранносредновековният некропол в Бело Бърдо.⁵ Съдчетата, които стоят най-близко до нашето, Иваничек поставя в отделна група и ги свързва с „номадски пришълци“.⁶ Анализирайки данните от некропола, Иваничек счита, че той може да се свърже по-скоро с аварите или на второ място със славяните,⁷ а по време го отнася към VII—VIII в. с предимство за VII в.

Датировката на софийското съдче по наше мнение би могла да се изтегли по-рано в VI в., като се свърже то с появяването на славяни и авари по тези места. Трудно е да се определи на коя от тези две племенни групи принадлежи.

Към това съдче по време може да се отнесе и фрагмент от гърненце, високо 7 см, много грубо изработено, със следи от лепене на ръка по външната страна и с едва издаден ръб на устието (обр. 50,2), а може би и едно дъно с изпъкнал ръб, също много грубо и неравно (обр. 50,3).

По-определен славянски характер има едно друго гърненце (обр. 50,4). То има също несиметрично приземисто тяло, но изобщо показва по-умела работа с лекия гърнчарски кръг и няма следи от лепене на ръка. Тялото е най-издуто в средната част под рамото, гърлото се отделя добре, ръбът на устието е по-източен, наклонен навън и слабо надобен в края. По рамото са наредени гъсто една до друга вдълбани ямички в един ред. На дъното има изпъкнал знак, подобен на двоен пачи крак, като всеки лъч завършва с кръгче (обр. 50,4). Съдчето има сиво-черен цвят, височина 7 см, диаметър на устието 5 см, на дъното 5,5 см (инв. № А 639). Това гърненце се намери при изкопите за сградата на бившето Министерство на тежката промишленост (сега Министерски съвет) на 4 м дълбочина.

Близък паралел на това съдче от нашите земи не ни е познат. Вече значително по-голямата техническа сръчност, която се вижда тук, източеният ръб на устието и сложният знак на дъното ни карат да го поставим в VII—VIII в. Единичният ред ямички, без да е комбиниран с врязани линии, също говори в полза на една такава, разбира се, приблизителна датировка и същевременно подсказва славянския му произход.

Най-ярко изразен славянски тип представлява едно друго гърне (обр. 50,5) с широко отворено устие, слабо издаден навън ръб, тяло, най-издуто под рамото, и малко дъно. То

¹ Всички обнародвани тук материали се намират в Музея за история на София.

² Кр. Миятев. Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. София, 1948, 66, обр. 57₂₋₅.

³ Пак там, 48.

⁴ И. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932/33 г. ИАИ, XI, св. I, 1937, 128. Велков неправилно датира това съдче около V в. пр. н. е.

⁵ Fr. Ivančić. Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu. Ljetopis Jugoslavenske Akademije, kn. 55, Zagreb, 1949, табл. XLI, 62-a, b и стр. 142.

⁶ Пак там, 142.

⁷ Пак там, 141.

има сиво-черен цвят. Направено е от глина с примес на пясък. Повърхността му е попукана на много места при печенето. Очертанията на венчето са неравни, тялото не е съвсем симетрично. По гърлото му минава прокарано с остър гребен снопче плитко врязани зигзагообразно начупени линии, а под тях горната и средната част на тялото са покрити с хоризонтални линии. Дъното е неравно, като че ли част от глината е останала залепена на грънчарското колело. Високо е 12,2 см, диаметър на устието 10,5 см, на дъното 5,2 см (инв. № А 540).

Близки по очертания на нашето гърненце са някои гърненца от Новотроицкото градище,¹ чието съществуване Ляпушкин поставя между края на VIII и началото на X в.² и счита славянско,³ и сродни нему находища. Нашето софийско гърне показва голямо сходство с ромено-боршевския тип керамика. От друга страна, то има известна близост и с моравските славянски гърнета.⁴ Но за нашите земи можем да допуснем по-ранна датировка. Считаме, че това съдче показва все още един „чист“ славянски тип в нашите земи и трябва да се постави най-малкото преди идването на българите в Сердика, т. е. преди 809 г., но не по-рано от VII в. Интересно е да се отбележи, че гърнетата от с. Попина, които са датирани в същото време (VII—VIII в.),⁵ се отличават доста от нашето гърне. Попинските гърнета имат по-заоблени рамене и по-широки дъна. Украсата на софийското съдче с неравно начупеното по гърлото снопче засега не намираме другаде у нас.

Още един малък фрагмент (обр. 51,1) от невисоко съдче, украсено с груби вълни, от София трябва да се свърже със славяните от времето преди завладяването на Сердика от българите. Слабо издутата стена и украсата на този фрагмент са много близки до един съд от Болерадице⁶ и един от девинска Нова Вес.⁷

Обр. 51. Съдове от София — единични находки

¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. МИА СССР, 74, М.—Л., 1958. Срв. напр. рис. 83.

² Пак там, 188.

³ Пак там, 168.

⁴ Срв. J. Poulik. Staroslovanska Morava. Praha, 1948, напр. табл. VIII₆.

⁵ Ж. Вържарова. Славянската-керамика от с. Попина, Силистренско. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, 583 сл. За датировката вж. стр. 591.

⁶ J. Poulik. Ц. с., табл. LXV₅.

⁷ J. Eisner. Devinska Nova Ves. Bratislava, 1952, обр. 58₆.

Находките, които ще разгледаме по-долу, се отнасят вече към друга епоха. Те не са по-ранни от IX в., от времето, когато София е вече в пределите на Първата българска държава. Макар и немногоброен, този керамичен материал е твърде разнообразен. Един фрагмент от гърне (инв. № А 828, обр. 51,2) показва профилиран ръб на устието и равномерно издуто тяло. Добре обработеното и опечено тесто, гладката повърхност, уверено прокараните хоризонтални и вълнисти снопчета свидетелствуват за един усъвършенствуван грънчарски кръг и сигурна опитна ръка. Профилът и украсата се свързват с моравския блучински славянски тип.¹

Профилирани устия и единична вълнообразна линия под гърлото имат няколко други фрагмента (инв. № А 1333, 1334), които, както и горният фрагмент трябва да се датират в IX—X в. У нас те напомнят урните от Букьовци.² Извън пределите на страната те стоят най-близо до блучинския тип.³

По-друг характер има един фрагмент с източено право венче (обр. 51,3, инв. № А 489). По рамото му има наклонени редици от връзвания с гребен, а под тях — хоризонтални връзани линии. Подобна украса има един къс от Мадара.⁴

Освен тези фрагменти няколко находки на цели съдове показват други типове и попълват интересната картина на софийската керамика от времето на Първата българска държава. При разкопките на пл. „9 септември“ през 1958 г. бе намерено едно гърне (обр. 51,4) с обърнат навън ръб на устието, най-издуто в средната част тяло, украсено с един ред ямички под гърлото и неравни хоризонтални единични линии по горната част на тялото. По края на дъното има изпъкнал ръб и отпечатък от дъска. Гърнето е добре опечено и има керемидено-кафяв цвят. То е високо 13,3 см, с диаметър на устието 10 см, диаметър на дъното 7,5 см (инв. № А 1566).

Формата и украсата на това гърне намират много близки паралели в някои блучински съдове.⁵ Но нашето гърне има в допълнение и типичния славянски венец от ямички.

Друго софийско гърне (обр. 51,5, инв. № А 4) показва голямо сходство с белобърдските славянски гърнета.⁶ То има бъчвовидно тяло с издаден навън ръб на устието и украса от една вълнообразна и няколко хоризонтални връзани линии. Тук намираме и един друг елемент на украса — нарезки по ръба на устието, толкова характерни за източнославянската градищна керамика.⁷ Такива нарезки имат и съдове от Попина.⁸ Нашето съдче има и друга особеност. То е имало дръжка, сега отчупена, която е излизала от ръба на устието и се е прибираща под най-издутата част на тялото. На дъното си има изпъкнал ръб и знак кръгче — най-често разпространения знак.⁹ Височина 9,6 см, диаметър на устието 9 см, диаметър на дъното 7 см.

С два екземпляра са представени и друг вид съдове от това време — чашки. Едната от тях (обр. 51,6, инв. № 10, реставрирана по фрагмент) има форма на пресечен конус. Дъното е плоско, надобелено и с издаден настрани ръб — характерна особеност за този вид чашки. По външната и вътрешната страна са прекарани грубо и неравно една вълнообразна и няколко прави хоризонтални линии. Чашката има сиво-черен цвят, височина 5,3 см, диаметър на устието 11 см, диаметър на дъното 6,3 см. Тази чашка е подобна на преславските.¹⁰

¹ J. Roulik. Ц. с., напр. табл. XLVII₂, XLIX₁₅, LI₃ и др.

² Кр. Миятев. Ц. с., 53, обр. 42; Ж. Вържарова. Славянският некропол в село Букьовци, Врачанско. Археология, 1—2, София, 1959, 20 сл.

³ J. Roulik. Ц. с., табл. XLV, XLVI, XLVII, XLIX.

⁴ Кр. Миятев. Ц. с., 32, обр. 23₃.

⁵ Ср. J. Roulik. Ц. с., табл. XLIX₁₆, L₃.

⁶ Срв. Кр. Миятев. Ц. с., 12, обр. 9.

⁷ Срв. И. Ляпушкин. Ц. с., 35, обр. 19.

⁸ Ж. Вържарова. Славянската керамика от с. Попина, 587.

⁹ Ст. Станчев. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. РП, III, 235 сл.

¹⁰ Й. Чангова. Търговски помещения в Преслав. ИАИ, XXI, табл. XVII₄

Втората чаша е голяма, по-скоро купа (обр. 51,7, инв. № А 730). Тя има почти хоризонтално отрязан ръб на устието, слабо профилиран по външната страна. Стените в горната част са леко заоблени и прибрани. Дъното има характерната подставка, подобна на плътно столче с косо отрязан ръб. На дъното има сложен изпъкнал знак — елипса с триъгълни сектори в нея. Съдът има сиво-керемиден цвят. Глината е с примес на пясък. Височина 9,5 см, диаметър на устието 14,5 см, на дъното 7,2 см. Най-близки и засега единствени паралели у нас на този съд са пак от Преслав.¹ За софийските две чаши (купи) можем да приемем датировката на преславските. Помещенията, в които са намерени преславските, са добре датирани в X и първата половина на XI в.²

Най-сетне към единичните случайни находки трябва да споменем и два малки фрагмента от тънкостенен от хубаво обработена глина съд и една плоска дръжка с пъпка, покрити с масленозелена глеч, неравна и с шупли (обр. 51,8). Те представят макар и съвсем оскъдно известната керамика с маслено-зелена глеч, която се среща в Плиска³ и Преслав.⁴ Дръжки с пъпка са намирани в Плиска.⁵

Но колкото и да са важни сами по себе си разгледаните находки, те не ни дават поне относително определени данни за живота на българите в града през IX—X в. По тях не можем да установим кои квартали са обитавали, как са се разположили в този град, чиято внушителна архитектура по всяка вероятност в значителна степен е била запазена. Едно указание в това отношение дадоха направените през 1956 г. под ръководството на автора на тази статия археологически проучвания на североизточния ъгъл на крепостната стена на Сердика около Кръглата кула, открита по-рано на това място. При разчистванията покрай външното лице на източната стена на нивото на стъпаловидния цокъл на външния тухлен пояс непосредствено до кулата се откри в насипа доста голямо количество късове от средновековна керамика. Късове от такава керамика се откриха по цялото протежение на изкопа край източната стена, а в по-малко количество — край северната до външния вход на кулата и в насипите на помещенията вътре в крепостта покрай източната ѝ стена.

За съжаление материалът е много фрагментиран и не позволи да се възстанови нито един съд. Но все пак той достатъчно ясно разкрива типичните характерни белези на славянската керамика в нейния завършен оформен вид. Тук отново ни изненадва разнообразието на украсата на съдовете, още повече че фактът, че преобладаващото количество от този материал се намери само в един пласт от 20 см дебелина на протежение от 4 м по дължината на единия изкоп, позволява с голяма вероятност да се приеме, че тези съдове са от едно и също време.

С изключение на няколко фрагмента от купички, за които ще стане дума по-долу, всички останали са от гърнета със средни размери, доколкото се установява по късовете. Те са направени от примесена с пясък глина, опечени са добре и повечето имат сиво-черен цвят. Устията им са източени и извърнати навън без надебеляване (обр. 52, б) или слабо надебелени (обр. 52, 2, в), профилирани (обр. 52, 1, 4), косо отрязани (обр. 52, 5). Рамото се спуска в повечето случаи полегато към най-издутата част на тялото (обр. 52, 4). Дъната са плоски. Повечето от тях имат изпъкнал ръб по края (обр. 52, 7, 8), някои имат отпечатък на дъска

¹ Й. Чангова. Ц. с., табл. XVII_б. Тази преславска чаша е с по-заоблено рамо, а дъното по-слабо се издава навън, но в общи линии наподобява много на нашата. На същата табл. XVII чашката под № 4 има на дъното си знак, както и нашият съд.

² Пак там, 263.

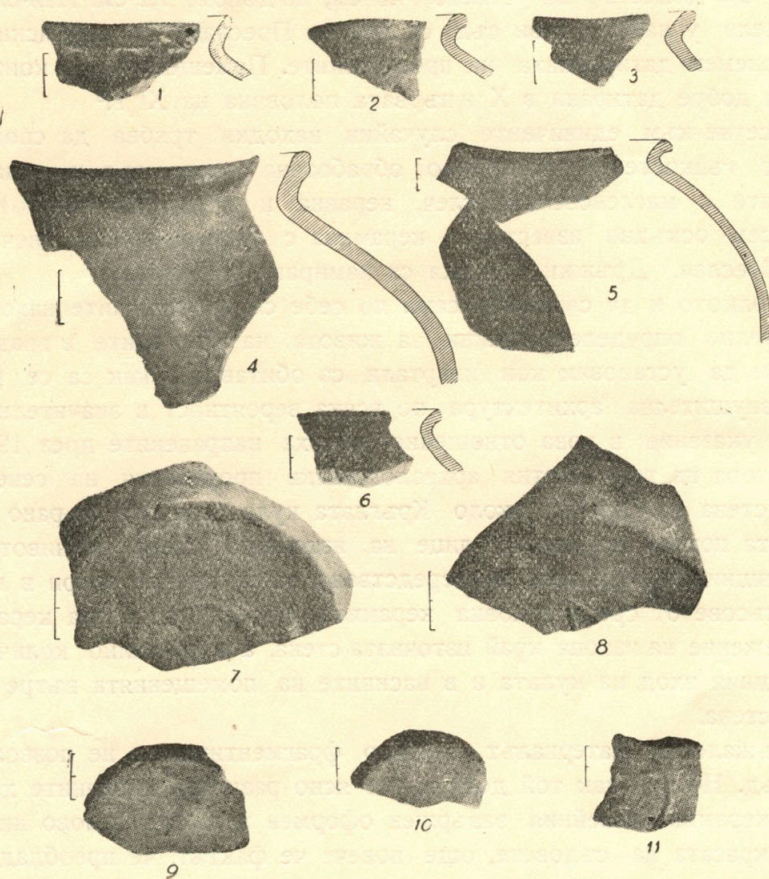
³ Ст. Михайлов Разкопки в Плиска 1945—1947 г. РП, III, 215 сл.

⁴ Й. Чангова. Ц. с., 254 сл.; Ст. Станчев. Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав. ИАИ, XX, 1955, 424, обр. 8.

⁵ С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. ИАИ, XX, 1955, 25, обр. 20_в.

(обр. 52, 9, 10). Няколко фрагмента от дъна имат релефни знаци (обр. 52, 7, 8, 11), които не могат да се възстановят със сигурност по запазената част.

Както обикновено украсени са предимно гърлата и раменете на съдовете. В украсата са използвани познатите за славянската керамика елементи: единична хоризонтална права или вълнообразна линия; прокарано с гребен снопче от прави или вълнообразни на-

Обр. 52. Фрагменти от разкопките при североизточната ъглова кула на крепостната стена

гънати линии; с гребен са прокарани и къси вертикални или наклонени снопчета (обр. 53, 2—4) или пък чрез притискане са вдълбани редове от точки (обр. 52, 6). В няколко екземпляра е застъпен и друг основен елемент в украсата на славянските съдове — ноктевидните ямички (обр. 52, 6; 53, 6).

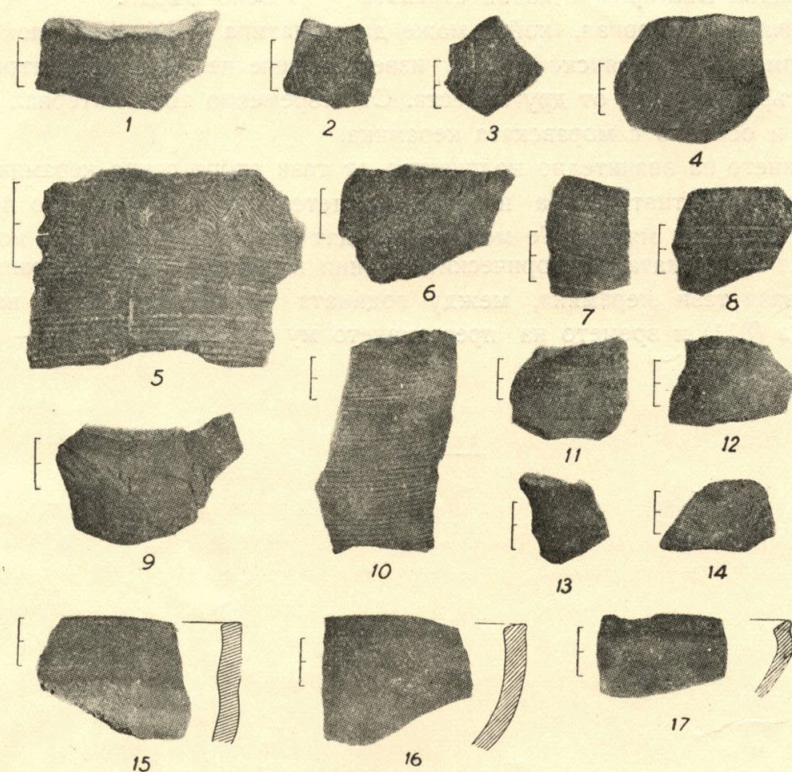
Хоризонталната връзана линия в различните екземпляри не е еднаква. Единичната линия е по-дълбока и широка (обр. 53, 7, 8). Линиите в снопчета са по-плитки (обр. 53, 10), върху някои съдове те са едва забележими (обр. 52, 5). Голям брой съдове са украсени с много гъст и остър гребен, който дава тънки връзани линии (обр. 53, 11, 12). Срещат се обаче и голям брой фрагменти, чието рамо е украсено с широка и дълбока права или нагъната линия, прокарана с тъп връх (обр. 53, 9, 13, 14). Нагънатата линия върви или като ситна вълна, или е неравна, свободно и капризно начупена (обр. 53, 9). У нас съдове с такава украса са на мерени в Новград.¹ Тази украса е много типична за моравската славянска керамика.²

¹ Кр. Миятев. Ц. с., 48, обр. 38_{1,2,5}

² J. Roulik. Ц. с., табл. VII₃, IX_{4—7}, XI₁, XXI₄, XXII₂ и др.

Други софийски съдове с вълнообразна украса намират много паралели в нашите земи. Така например софийските фрагменти на обр. 52, 3 и 53, 1 са еднакви с фрагменти от Плиска¹ и Мадара.²

Украсата на някои съдове е комбинирана от различни мотиви. На едно гърне (обр. 52, 4) грижливо поставени наклонени редици от точки, направени с гребен, се редуват

Обр. 53. Фрагменти от разкопките при североизточната ъглова кула на крепостната стена

с вълнообразно нагънато снопче. Същите елементи и система на украса имат урни от Желениц, Чехословакия³ и Лцени.⁴ Наклонени редици от вдълбани с гребен точки има върху съдове от Плиска⁵ и Мадара.⁶ Върху друг софийски фрагмент (обр. 52, 1) са прокарани с гребен успоредни къси линии, поставени едни към други като рибена кост. Така са украсени у нас съдове от Мадара,⁷ в Моравия от Болерадице,⁸ в Украйна от Полтавско.⁹

Освен от гърнета намериха се няколко фрагмента от купички-чашки (обр. 53, 15—17), които макар и с малко по-различен профил могат да се свържат с подобни преславски съдчета¹⁰. Два фрагмента от дъна имат същата надебелена основа с издаден настрани ръб както при описаните по-горе софийски купи.

¹ Кр. Миятев. Ц. с., 21, обр. 15.

² Пак там, 30, обр. 22.

³ Пак там, 7, обр. 5.

⁴ Пак там, 8, обр. 6.

⁵ Пак там, 28, обр. 20.

⁶ Пак там, 33, обр. 24_в.

⁷ Пак там, 40, обр. 30; 57, обр. 46Б.

⁸ J. Roulik. Ц. с., табл. LVI₁, LXVI₂.

⁹ Кр. Миятев. Ц. с., 4, обр. 2_в.

¹⁰ Срв. по-горе стр. 64 сл. и посочените паралели.

Разгледаните керамични материали позволяват да се направят следните изводи:

1. Част от находките — по-ранните съдове — документират присъствието на славяни в Сердика преди включването ѝ в пределите на Първата българска държава. Макар и оскъдна, тази по-ранна славянска керамика показва особености, които не намираме в досега проучените находища на Североизточна България. У нас тя намира паралели в Северозападна България, а извън страната — в Бело Бърдо.

2. Керамичният материал, който може да се датира в IX—X в., показва различни варианти на оформеното славянско гърне, известно вече не само от центровете на Първата българска държава, но и от други места. Същевременно този материал има сходства с белобърдската и особено с моравската керамика.

3. Намирането на значително количество от тази втора група керамика при североизточния ъгъл на крепостната стена на града свидетелствува за трайното пребиваване на нейните носители на това място. Те могат да бъдат български войници, които са отбранявали този пункт на стената. Историческите данни позволяват да се ограничи времето, в което е използвана тази керамика, между годината на окончателното настаняване на българите в града (811) и времето на превземането му от византийците — около 1018 г.